

УДК 311.12 (1941-1944)

Бакутіна Л. М., здобувач кафедри
історії держави та права НАВС

Нормативно-правове забезпечення діяльності військових трибуналів¹ на території України (1941-1944 рр.)

Стаття присвячена аналізу нормативно-правових актів щодо організації і особливостей порядку здійснення судочинства трибуналами військ НКВС на території України в умовах війни (1941-1944 рр.).

Ключові слова: військові трибунали, злочин, кримінальна відповідальність, вирок, судові рішення.

Статья посвящена анализу нормативно-правовых актов в аспекте их организации и особенностей порядка осуществления судопроизводства трибуналами войск НКВД на территории Украины в условиях войны (1941-1944 гг.).

Ключевые слова: военные трибуналы, преступление, уголовная ответственность, приговор, судебные решения.

The article analyzes the laws regulations on the organization and features of the exercise of judicial tribunals of the People's Commissariat of Internal Affairs in Ukraine in war (1941-1944).

Keywords: military tribunals, crime, criminal offense, the sentence, executive proceed.

**«Когда гремит оружие, законы молчат»
(Марк Туллий Цицерон)**

Важливе значення в історико-правовому аспекті щодо оцінки діяльності відомчої галузі юстиції на території України, на наш погляд, є функціонування трибуналів військ НКВС (МВС) СРСР на території України. Останні займали особливе місце в радянській судовій системі і до останнього часу не були предметом спеціального наукового дослідження. Вивчення даної проблематики дозволить заповнити прогалину в історії держави і права України, врахувати історичний досвід у реформуванні сучасної правової системи.

Метою статті є аналіз нормативно-правових актів, що регулювали діяльність трибуналів військ НКВС на території України упродовж 1941-1944 рр.

Поставлена у науковій розвідці мета зумовила необхідність виконання таких завдань: висвітлення передумов щодо прийняття суб'єктами нормотворчості відповідних нормативно-правових актів, схарактеризувати їх основні положення щодо організації, компетенції та порядку відправлення судочинства військовими трибуналами в умовах воєнного часу.

Питання щодо здійснення військового правосуддя радянського періоду ґрунтовно висвітлюються в науковій літературі. Ряд аспектів цієї проблеми досліджувалися у наукових працях зарубіжних і вітчизняних дослідників, зокрема, І. Ф. Афанасьєва, М. В. Васильєва, Г. І. Загорського, О. С. Коблікова, С. С. Максимова, О. С. Мамикіна, В. В. Обухова та інших.

Фундаментальний доробок з історії радянського суду підготував М. В. Кожевников. Вчений детально проаналізував еволюцію структури радянського суду та органів юстиції за 40 років, простежив, як змінювалася компетенція цих органів [1].

¹ Повна назва - військові трибунали військ НКВС СРСР.

У 1938 р. П. Гарві² проаналізував характер судової реформи в СРСР. За його словами, новий Закон про судоустрій виглядав як крок вперед порівняно з Основами 1924 р. Але насправді в юридичній практиці цей закон не був реалізований. Не було ніяких гарантій незалежності суду [2].

Об'єктивну інформацію для проведення незалежного аналізу діяльності судових органів України в роки війни надають відкриті для науковців архівні матеріали.

Питання організації та підсудності військово-судових установ НКВС активно розроблялися в НКЮ СРСР під керівництвом М. М. Ричкова, у Верховному Суді СРСР під керівництвом В. В. Ульяріха, крім того, питанням організаційно-штатного характеру щодо військових трибуналів військ НКВС по лінії НКВС СРСР займався заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. І. Масленников. Активну участь у визначенні напрямку діяльності радянської судової системи брав у роки війни заступник наркома іноземних справ СРСР А. Я. Вишинський.

У період Великої Вітчизняної війни система військових трибуналів військ НКВС була значно розширена, але знову ж таки в порядку відомчої нормотворчості. Причому жодного документа, що регулює питання організації та компетенції військових трибуналів військ НКВС, у відкритій пресі опубліковано не було. У зв'язку з формуванням військ НКВС охорони тилу фронту діючої армії були сформовані військові трибунали військ НКВС охорони тилу фронтів, армій, бригад і дивізій. Крім того, зросла кількість військових трибуналів військ НКВС виправно-трудова таборів, колоній і будівництв НКВС СРСР, тобто військові трибунали військ НКВС у період війни були реорганізовані відповідно до умов воєнного часу.

Нормативне регулювання організації, компетенції і порядку здійснення судочинства у трибуналах системи НКВС в роки Великої Вітчизняної війни багато в чому було відомчим і закритим. Саме існування військових трибуналів військ НКВС не афішувалося. Зокрема, слід підкреслити, що існування цієї досить великої, самостійної гілки військової юстиції не було закріплено в Законі «Про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік» від 1938 р. Систему і штати військових трибуналів прикордонних і внутрішніх військ НКВС СРСР було затверджено відомчим нормативним актом — спільним наказом Народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії і Голови Військової Колегії Верховного Суду СРСР В. В. Ульяріха від 16.01.1939 р., а з 25.03.1939 р. - реорганізовано у військові трибунали військ НКВС СРСР.

Під час війни правову основу організації та порядок здійснення судочинства в системі військово-судових органів становили: Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» від 22 червня 1941 р., та Положення «Про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районах воєнних дій», затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. тощо. У місцевостях, не оголошених на воєнному стані, формально зберігалася дія Положення «Про

² Гарві Петро Абрамович (справж. прізвище - Бронштейн; 1851 Одеса - 1944) - російський політичний діяч. Учасник революційного руху Одеси, Києва, Москви. Член РСДРП з 1900 року. У 1902 році був заарештований і засланий до Сибіру. Поїхав за кордон. У 1905 році повернувся до Росії. Учасник революційних подій 1905-1907 рр. Після Лютневої революції працював в редакції «Робітничої газети», з серпня 1917 року член ЦК РСДРП. Після Жовтневої революції вийшов з ЦК на знак протесту проти договору з більшовиками про створення коаліційного уряду. З 1918 року жив в Одесі, редактор газети «Південний робітник». Емігрував у 1922 році.

військові трибунали та військову прокуратуру», затвердженого Постановою ЦВК і РНК СРСР від 20 серпня 1926 р.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» закріплювався такий режим, при якому всі функції органів державної влади на місцях передавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад, - вищому командуванню військових з'єднань. За невиконання розпоряджень і наказів військової влади, а також за злочини, вчинені в місцевостях, оголошених на воєнному стані, винні притягалися до кримінальної відповідальності за законами воєнного часу [3, с. 214]. Відповідно до Положення «Про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, і в районах воєнних дій» військові трибунали організовувалися таким чином: «при військових округах, фронтах і морських флотах; при арміях, корпусах та інших військових з'єднаннях і установах. Лінійні суди реорганізовувалися Народним комісаріатом юстиції Союзу РСР у військові трибунали відповідних залізниць і водних шляхів сполучення» [4].

Питання створення та ліквідації військових трибуналів цим Положенням врегульовані не були. Тому військові трибунали НКВС СРСР і НКЮ СРСР. Згідно з Положенням: «Поповнення військових трибуналів, а також переміщення голів і членів військових трибуналів оголошуються спільними наказами НКЮ Союзу РСР, НКО СРСР або НКВМФ СРСР». Питання переміщення працівників військових трибуналів військ НКВС проводилися наказами або НКЮ СРСР, або спільно НКЮ СРСР і НКВС СРСР. Тимчасове відсторонення голів, їх заступників і членів військових трибуналів від посади здійснювалося, згідно з «Положенням про військові трибунали...», головами військових трибуналів округів, фронтів і флотів, з наступним затвердженням НКЮ СРСР. Призначення і переміщення секретарського, технічного і обслуговуючого персоналу здійснювалося, як свідчить практика, головою відповідного трибуналу.

Відповідно до наказу НКЮ СРСР «Про перебудову роботи судових органів та органів юстиції на військовий лад» від 29 червня 1941 р. зазначалося: «Виконуючи завдання, що стоять перед соціалістичним правосуддям в момент напруженої війни, кожен судовий працівник, працівник органів НКЮ сприяє якнайшвидшій перемозі над фашистськими загарбниками. Цьому завданню повинна бути підпорядкована вся робота суду та органів юстиції» [5].

Одним із пріоритетних завдань військово-судових органів була вимога «негайно віддавати до суду військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони, незважаючи на особистості», закріплене в Директиві РНК і ЦК ВКП (б) від 29 червня 1941 р. «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей».

Чимало громадян (як військових, так і цивільних) були репресовані згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 року «Про відповідальність за розповсюдження у воєнний час неправдивих чуток, що підвищують тривогу серед населення». Такі справи розглядалися військовими трибуналами, і засуджені направлялися у табори та тюрми.

Так, військовим трибуналом військ НКВС Одеської області у серпні - вересні 1941 року за «антирадянську агітацію» були засуджені лікар П. І. Волков (8 років виправно-трудового табору (ВТТ), завідувач складу П. А. Волошко (2 роки ВТТ), колгоспник К. І. Пазик (5 років ВТТ), робітники Л. П. Автонасов (4 роки ВТТ) та І. Д. Решетняк (2 роки позбавлення волі), працівники М. П. Хоменко (7 років ВТТ) та багато інших [6, с. 120].

Військові трибунали областей, окупованих німецькими військами, були скасовані, проте у зв'язку з формуванням військ НКВС охорони тилу фронту діючої армії та інших з'єднань військ НКВС в тилу і в прифронтовій смузі, звільненням деяких областей СРСР від окупації, створювалися військові трибунали військ НКВС охорони тилу одинадцяти фронтів. Для обслуговування тилів, що входять до складу фронту армій спочатку виділялися постійні сесії, а пізніше на окремих фронтах були організовані військові трибунали військ НКВС охорони тилу відповідних армій. Для створення військових трибуналів військ НКВС охорони тилу фронту спільним наказом заступника Наркома оборони Союзу РСР Г. К. Жукова і Наркома юстиції СРСР М. М. Ричкова від 13 липня 1941 р. було встановлено таке: у місцевостях, оголошених на військовому положенні в межах фронту, керівництво військовими трибуналами військ НКВС покласти на військові трибунали фронтів, а в прифронтовій смузі - на військові трибунали відповідних військових округів. До 1942 р. на фронті судами першої інстанції були військові трибунали дивізій і бригад військ НКВС, що підпорядковуються військовим трибуналам військ НКВС охорони тилу армій (якщо такі створювалися), а останні підпорядковувалися на військові трибунали військ НКВС охорони тилу фронтів.

Наказом НКЮ Союзу РСР і Прокурора Союзу РСР від 28 листопада 1941р. було встановлено, що «в тих випадках, коли постановами Уряду СРСР передбачена кримінальна відповідальність «за законами воєнного часу», - передавати відповідні кримінальні справи на розгляд військових трибуналів» [7, с. 371].

Компетенція військових трибуналів військ НКВС у роки Великої Вітчизняної війни інтенсивно розвивалася. До їх підсудності належали справи про дезертирство з підприємств оборонної промисловості; ухилення від трудової повинності; поширення неправдивих чуток, що підвищують тривогу серед населення; про пособництво німецько-фашистським окупантам тощо. Військові трибунали військ НКВС розглядали справи про злочини громадян, які перебувають у частинах народного ополчення, винищувальних батальйонах НКВС, будівельних колонах НКВС, членів сімей зрадників Батьківщини, учасників антирадянських націоналістичних організацій.

Отже, справи, які були віднесені до розряду особливо небезпечних державних злочинів (зрада, шпигунство, співпраця з окупантами тощо), розглядалися винятково військовими трибуналами військ НКВС [8].

З виходом військ НКВС охорони тилу за межі СРСР у зв'язку з наближенням закінчення війни, військові трибунали військ НКВС охорони тилу фронтів займалися здійсненням судочинства на територіях іноземних держав, у тому числі у справах про злочини іноземних військовополонених і місцевих жителів - громадян цих держав.

Основними особливостями судочинства військових трибуналів військ НКВС у роки війни були такі: розгляд справ без участі сторін переважно в закритих судових засіданнях; скорочені терміни судочинства; надання додаткових повноважень командуванню військових підрозділів у кримінальному судочинстві; неприпустимість касаційного оскарження вироків; підпорядкування діяльності всіх військово-судових органів виконанню головного завдання забезпечення перемоги над ворогом. Вища міра покарання - розстріл - застосовувалася військовими трибуналами як виняткова міра в основному в справах про державні і найбільш небезпечні злочини. Зі зрозумілих причин кількість таких вироків була більшою, ніж у передвоєнні роки. Але в період воєнного часу військові трибунали військ НКВС СРСР застосовували відстрочку виконання вироку з подальшим направленням суб'єктів злочину в штрафні частини

(під час Другої світової війни штрафні підрозділи в Червоної Армії існували з 25 липня 1942 р. по 6 червня 1945 р. Вони спрямовувалися на найважчі ділянки фронтів, щоб дати можливість штрафникам «кров'ю спокутувати свою провину перед Батьківщиною»; при цьому були неминучі великі втрати в особовому складі).

Організаційно-штатна структура військових трибуналів військ НКВС у період Великої Вітчизняної війни, як і в передвоєнні роки, затверджувалася спільними наказами НКВС СРСР і НКЮ СРСР. Війна внесла значні зміни в штати військових трибуналів. Розгляд справ тільки постійним складом трибуналів у місцевостях, оголошених на військовому положенні, велике збільшення кількості справ про злочини громадян переважно в тилу призвели до необхідності збільшення штатів.

До складу військових трибуналів військ НКВС у період Великої Вітчизняної війни входили в якості т. зв. оперативного складу – голова, заступник голови, члени колегії, а також секретарі військового трибуналу, судові секретарі, комендант, діловод, друкарка, шофер, і обслуговуючий персонал, в деяких місцевостях - перекладачі.

Відповідно до Указів Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їх пособників» від 19 квітня 1943 р. і «Про освіту військово-польових судів при кавалерійських, танкових і механізованих корпусах» від 2 серпня 1943 р. військово-польові суди утворювалися у складі: військово-польових судів при дивізіях діючої армії - голова військового трибуналу дивізії (голова суду), начальник особливого відділу дивізії (начальника відділу контррозвідки СМЕРШ дивізії), друкарки і шофери були військовослужбовцями. Крім того, за кожним військово-службовцем - співробітником військового трибуналу військ НКВС – згідно з наказами закріплювалося озброєння: пістолет «ТТ» з 24 патронами.³

Особовому складу військових трибуналів військ НКВС в період воєнного часу військові звання присвоювалися наказами НКВС СРСР за поданням НКЮ СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про введення нових знаків розрізнення для особового складу Червоної Армії» від 6 січня 1943 р. замість існуючих для особового складу Червоної Армії вводились погони, в тому числі і для військово-юридичного складу. Польові погони військово-юридичного складу були кольору хакі, а повсякденні - срібного кольору, на відміну від інших родів військ, які носили золоті погони. У Радянських Збройних Силах вводилися уніфіковані персональні звання, в лютому 1943 р. була введена система персональних військових звань «для військово-юридичного складу - молодший лейтенант юстиції, лейтенант юстиції, старший лейтенант юстиції, капітан юстиції, майор юстиції, підполковник юстиції, полковник юстиції, генерал-майор юстиції, генерал-лейтенант юстиції, генерал-полковник юстиції».

Керівництво військових військ НКВС в той період здійснювали такі органи: Військова Колегія Верховного Суду СРСР та Управління військових трибуналів НКЮ СРСР через Відділ військових трибуналів військ НКВС. Навесні 1942 р. Управління військових трибуналів

³ Пістолет ТТ створений у 1933 р. (ТТ, Тульський, Токарева, Індекс ГРАУ - 56-А-132) - перший армійський самозарядний пістолет СРСР, розроблений в 1930 році радянським конструктором Ф. В. Токаревим. Кількість випусків ТТ збільшувалася аж до початку Великої Вітчизняної війни. До 22 червня 1941 року на озброєння Червоної Армії надійшло близько 600 тисяч ТТ-33. У роки війни виробництво ще більше зросло. Трофейні ТТ використовувалися у Вермахті з позначенням Pistole 615 (r).

було реорганізоване в Головне управління військових трибуналів Червоної Армії і Військово-Морського Флоту (ГУВТ ЧА і ВМФ) НКЮ СРСР, а Відділ військових трибуналів військ НКВС реорганізовувався у відокремлене Управління військових трибуналів військ НКВС СРСР (до 1943 р. - Управління військових трибуналів військ НКВС і охорони тилу).

Наказ Наркома оборони СРСР І. В. Сталіна від 28 липня 1942 р. № 227 «Про заходи щодо зміцнення дисципліни і порядку в Червоній Армії і заборону самовільного відходу з бойових позицій» містив відомий лозунг - «Ні кроку назад!», - і вимагав «установити в армії найсуворіший порядок і залізну дисципліну, якщо ми хочемо відстояти нашу Батьківщину. Панікерів і боягузів знищувати на місці. Відтепер залізним законом дисципліни для кожного командира, червоноармійця, політпрацівника повинна з'явитися вимога — ні кроку назад без наказу вищого командування» [9, с. 82].

В умовах бойових дій були випадки пошкодження або навіть повного знищення кримінальних справ. У зв'язку з цим, наказом НКЮ СРСР і Прокурора СРСР від 23 травня 1942 р. № 35/175 «Про порядок відновлення кримінальних і цивільних справ, за якими провадження втрачено в зв'язку з обставинами воєнного часу» було встановлено: «якщо провадження у справі, переданої до суду, було втрачено, але не розглянуто, суд виносить ухвалу про призупинення розгляду справи та відновлення провадження у справі» [10].

В умовах воєнного часу встановлювався особливий, надзвичайний порядок розгляду кримінальних справ військовими трибуналами військ НКВС, тобто використовувалися спрощені форми судочинства у справах про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки, що означало перехід до відвертої і неприхованої розшукової форми кримінального процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кожевников М. В. История советского суда (1917 — 1956) / под ред. И. Т. Полякова. — М., 1957. — 375 с.
2. Гарви П. А. Судебная реформа / П. А. Гарви // Социалистический вестник - 1938. - № 15-16. - С. 9—11.
3. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. - июль 1956 г. / под ред. к. ю. н. Ю. И. Манделъштам. - Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1956. - С. 213-215.
4. Проект «Исторические Материалы» Дополнения. Законодательные акты военного времени. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://istmat.info/documents>
5. Гусев Л. Н. Сборник документов по истории Советской военной юстиции / Гусев Л. Н. - М. : РИО ВЮА, 1954. — 480 с.
6. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / [упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський]. - Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. — 800 с. + вкл. 64 с.
7. Законодательные и административно-правовые акты военного времени. - М.: Политиздат, 1953. - 381 с.
8. Обухов В. В. Организация и компетенция военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны / В. В. Обухов // Вопросы совершенствования правоохранительных органов внутренних дел. Ч. 1. - М., 2003. - С. 17-18.
9. Емелин А. С. Правовые основы превращения СССР в единый военный лагерь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: [учебн. пособ.] / А. С. Емелин. - М. : МА МВД России, 2000. - 145 с.
10. Законодательные и административно-правовые акты военного времени с 22 марта 1942 г. по 1 мая 1943 г. - М. : Юриздат НКЮ СССР, 1943. - С. 249-250.